

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՈՒՈՂ «ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՒԱՆԻ»՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԽԻՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ «ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ»¹

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող 11 տուփ կազմող Հայակական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան՝ տարբեր լեզուներով բազմահազար վաւերագրեր ընդգրկող արխիւը թուայնացուել է, եւ ընթանում են ցուցակագրման աշխատանքները: Այս արխիւը ստեղծել է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի հովանու ներքոյ 1919 թ. կազմաւորուած «Տեղեկատու դիւանը»: Յօդուածում լուսաբանում են «Տեղեկատու դիւանի» կազմաւորման պատմութիւնը, գործառոյթներն ու նպատակները, հրապարակում է դիւանի վարիչ Կարապետ Նուրեանի տեղեկագրի բնագիրը, որն առաւել համապարփակ է ներկայացնում այս կառույցի բուն նպատակը: Առաջին անգամ հրապարակում է նաեւ արխիւի «Բովանդակութիւնը», որն ընդհանրացուած ամփոփում է հաւաքուած վաւերագրերի շրջածիրը: Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող այս արխիւն անգնահատելի աղբիւրագիտական եւ պատմաքաղաքական արժէք ունի 1912-1922 թթ. Օսմանեան եւ Քէմալական իշխանութիւնների հայաջինջ քաղաքականութեան՝ դեռեւս շրջանառութիւնից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկիւնից:

Արխիւի թուայնացման և ցուցակագրման աշխատանքները

Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան համար աղբիւրագիտական եւ պատմաքաղաքական բացառիկ արժէք է ներկայացնում մեծածաւալ եւ դեռեւս քիչ ուսումնասիրուած Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող արխիւը:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի բարձր հովանաւորութեամբ, ինչպէս նաեւ ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտութիւնների ինստիտուտի նախաձեռնութեամբ տողերիս հեղինակը եւ օսմանագէտ Անի Սարգսեանը 2017 եւ 2018 թթ. չորս այցելութիւնների ընթացքում (շուրջ երեք ամիս) թուայնացրել են 11 տուփերում պահուող արխիւային վաւերագրերը²: Այս ամբողջ հաւաքածոն պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանի անձնական վերահսկողութեան ներքոյ է³:

¹ Սոյն ուսումնասիրութիւնն իրականացուել է նաեւ ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի «Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրերի ֆնական ուսումնասիրութիւնը» թեմայի շրջանակներում (ծածկագիր 20TTSH-042):

² Արխիւում իրականացուած աշխատանքների մասին տե՛ս «Երուսաղէմի Հայոց ցեղասպանութեան արխիւը Օսմանեան կայսրութեան ցեղասպան ֆաղափականութեան մի վկայարան», հարցազրոյց բանասիրական գիտ. թեկնածու, թուրքագէտ Լուսինէ Սահակեանի հետ, վարեց Նանէ Աւագեան // «Ասպարէզ», 2020, Մայիսի 8 (www.asbarez.am/369367/Երուսաղէմի-Հայոց-Ցեղասպանութեան-Ա/):

³ Պատրիարքարանում այս աշխատանքներին օժանդակելու համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում Կորին Վրդ. Բաղդասարեանին, Պօղոս Սրկ. Շահանեանին, Գուրգէն Սրկ. Բարսեղեանին (այժմ՝ Տ. Տաճատ Քենյ.), Յովհաննէս Սրկ. Պետրոսեանին:

Շուրջ ութ տասնամեակ այս արխիւը հասու չի եղել գիտական լայն շրջանակներին, այնտեղ ուսումնասիրութիւններ են կատարել անուանի մասնագէտներից շատ քչերը՝ գիտական շրջանառութեան մէջ դնելով կարեւոր վաւերագրեր, սակայն բազմաթիւ էջեր դեռեւս կարօտ են հետազօտութեան եւ արժեւորման: Արխիւի եզակի արժէքի, վաւերագրերի բնոյթի, ինչպէս նաեւ թուայնացման անհրաժեշտութեան մասին ժամանակին շեշտել է Պետրոս Տէր-Մաթոսեանը⁴: Արխիւը նաեւ չի ցուցակագրուել, ուստի այն այս առումով մնացել է անմշակ:

Այդ պատճառով գիտական գրականութեան մէջ այս արխիւի վաւերագրերին յղումները տարբեր են եւ թերի: Ցուցակագրման աշխատանքները, որոնք նախաձեռնել է Հայագիտական հետազօտութիւնների ինստիտուտը, կ'օգնեն աւելի մեծ թուով մասնագէտների հասու դառնալու այս բացառիկ հաւաքածոյի բովանդակութեանը եւ առաւել հեշտութեամբ գտնելու անհրաժեշտ վաւերագիրը: Փաստաթղթերի՝ նմանատիպ արխիւների սկզբունքով մշակուած եւ ամրագրուած մեր ցուցակագրումը կ'օգնի նաեւ ուսումնասիրութիւններում ամբողջական յղումներ կատարելու: Հակառակ դէպքում յղումների տարատեսակութիւնն անխուսափելիօրէն առաջացնում է խառնաշփոթ, քանի որ դուրս են մնում վաւերագրերի, տուփերի կամ թղթապանակների համարները:

Մեր մասնագիտական խումբը ձեռնարկել է արխիւի ցուցակագրման ծանր ու պատասխանատու աշխատանքը, եւ առաջիկայում հրատարակութեան կը յանձնուի ուսումնասիրութեան առաջին հատորը: Ցուցակագրելով իւրաքանչիւր վաւերագիր՝ արձանագրում է թղթապանակի համարը, բովանդակութիւնը, ստեղծման տարեթիւը, ուղարկողի եւ ստացողի կամ հեղինակի տուեալները, լեզուն, վիճակը, թղթի տեսակը, էջերի քանակը եւ այլ մանրամասներ՝ ըստ փաստաթղթի: Այսինքն՝ իւրաքանչիւր վաւերագրի համար ստեղծուած է առանձին գիտական անձնագիր, որն օրէնքով ամրագրում է նրա գոյութիւնը եւ իսկութիւնը:

Ներկայացնում ենք մէկ նմոյշ ցուցակագրումից՝

Տուի 1, թղթապանակ «ի (ի)», վաւերագիր Հ^Թ ի 131-170 (ի 138-ը բացակայում է)

Ցուցակ

«A Primary List of the Chief Instigators and Perpetrators of the Armenian Massacres and Deportations of the Years of the Great War. (1914-1918)»

(«Մեծ պատերազմի տարիներին հայկական կոտորածների եւ տեղահանութիւնների գլխաւոր հրահրողների եւ գործադրողների հիմնական ցուցակ (1914-1918)»)

Վաւերագրում տրուած են 1915 թ. Ադրիանուպոլսի, Ռոդոստոյի, Չորլուի, Հայրաբուլուի, Իզմիրի, Այդընի, Չենգիլերի, Բուրսայի, Գեմլէիի, Քիւմապիի, Մըխալըչի (Միխալիչ), Ինեգյոլի, Բիլեջիկի, Աֆյոն Գարահիսարի, Էսֆիշեհիի, Կաստամունուի, Չանֆըրըի, Բոլուի, Անկարայի նահանգի Բալահիսարի, Հայմանայի, Բողազլիանի, Յոզգաթի, Էվերեհի, Քըրշեհիի, Կեսարիայի, Քեսֆին Մադենի, Սիվրի Հիսարի, Կոնիայի, Կոնիա-Էրեղլիի, Ազիզիէի, Աֆշեհիի, Բուրդուրի վարչական ղեկավարների (նահանգապետ եւ գաւառապետ), զինուորական հրամանատարների, սպաների, դատաւորների, ֆա-

⁴ Steu Der Matossian B., The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem // “Armenian Review”, 2011, Vol. 52, № 3-4 (Fall-Winter), pp. 19-32:

ղափացիական պաշտօնեաների, իրօքիատական կառույցների, կառավարիչների, «էմլաֆը մաթրոմէի» («Լեւալ գոյֆի» յանձնաժողովի) անդամների, ժանդարմերիայի, ոստիկանության պետերի, գլխավոր չէքներին անունները, որոնք իրականացրել եւ մասնակցել են հայերի տեղահանությանը, կոտորածներին եւ կոդոպուտին:

Նշում է նաեւ այդ գործողություններին մասնակից կրօնական պաշտօնեաների, Յատուկ կազմակերպության (Teshkilati Mahsouse - Teşkilat-ı Mahsuse) խմբաւորման ղեկավարների անուանացանկը:

Վւրգ.⁵ տեսակ՝ Անուանացուցակ, մեքենագիր, սեւ թանաք, վարդագոյ մտտգր.⁶ եւ սեւ թանաքով համարակալում: Վիճակ՝ լաւ: Լեզու՝ անգլ.: 40 էջ:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող արխիւի ստեղծման ծանր աշխատանքներն իրականացրել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանը»: Այն իր գործունէութիւնը ծաւալել է պատմական ու աշխարհաքաղաքական առճակատումների մի բարդ ժամանակաշրջանում, որի կործանարար կիզակէտում էր յայտնուել հայ ժողովուրդը: Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին այդպիսի բարդ ու վտանգաւոր պայմաններում նման հսկայածաւալ վաւերագրերի հաւաքման աշխատանքը մեծ անձնութիւններին եւ հերոսութիւն էր պահանջում:

«Տեղեկատու դիւանի» կազմաւորումը, գործառնությունն ու նպատակները

«Տեղեկատու դիւանի» ստեղծումը սերտօրէն առնչուում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի անուան հետ: 1913-1916 եւ 1919-1922 թուականներին՝ հայ ժողովրդի համար ծանրագոյն եւ ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում, նա ստանձնում է Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռը: Իր յուշերում նա գրում է. «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն մէջ չէ եղած ուրիշ մը, որ ինծի նման փոփոխական բախտ մը ունեցած եւ փառքի ու անկման օրեր տեսած ըլլայ»⁷: Պատրիարքն իր կառավարման առաջին իսկ տարիներից գրեթէ ամէն օր Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներից, Կիլիկիայից եւ Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ այլ շրջաններից ստանում էր նամակներ, թղթակցութիւններ, խնդրագրեր՝ լի ահազանգերով ու ողբերգական պատմութիւններով: Նամակագիրներն աղերսագին օգնութիւն էին խնդրում՝ նկարագրելով հայութեան օրհասական վիճակը:

Զաւէն Պատրիարքը բազմաթիւ նախաձեռնութիւնների հետ մէկտեղ տեղեկագրեր, յանցագործութիւնների մասին ծանուցումներ է գրել օսմանեան իշխանութիւններին եւ մեծ տէրութիւնների կառավարութիւններին, ուղիներ փնտռել՝ փրկելու հայ ժողովրդին բնաջնջումից: Սակայն, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութեանը զուգահեռ, 1916 թ. օսմանեան իշխանութիւնները լուծարում են Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը՝ պատրիարքին աքսորելով Բաղդադ:

Այդ ապօրինի ծրագրի իրականացմանն իր «նպաստն» է բերել Երիտթուրք պարագլուխներից՝ Ճէմալ փաշան: Օսմանեան կառավարութիւնը, ստեղծուած իրավիճակն օգտագործելով, ծանր պայմանների մէջ դնելով Կիլիկիայի Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսին, Ճէմալ փաշայի միջնորդութեամբ պարտադրաբար ստորագրել է տալիս

⁵ Վւրգ.-վաւերագիր:

⁶ Մտտգր.-մատիտագիր:

⁷ Զաւէն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, Նախաբան:

թուրք կառավարութեան առաջ քաշած պայմանները⁸։ Սա այն ձեմալ փաշան է, որին վերջին շրջանում փորձ է արւում ներկայացնել հայերի եւ Հայոց ցեղասպանութեան հարցում միւս երիտթուրք պարագլուխ ոճրագործներից դրական առումով տարբերւող մօտեցմամբ։ Այդ համաձայնութիւնը նպատակ էր հետապնդում ամբողջովին թուլացնել ու ոչնչացնել հայոց հոգեւոր կառոյցները⁹։ Հայ ժողովրդի մեծագոյն մասին բնաջնջելուց յետոյ երիտթուրք պարագլուխները տարատեսակ որոշումներով համակարգուած ձգտում էին հայկական կառոյցները վերջնականապէս ոչնչացնել, նաեւ սրբել հայկականութեան իւրաքանչիւր հետք։ Այդ ծրագրուած գործողութիւններից էր նաեւ 1916 թ. տեղանունների թուրքացման վերաբերեալ էնվէր փաշայի հրամանագիրը¹⁰։

Գրիգոր Կէրկէրեանը, անդրադառնալով Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի աքսորին, գրում է, որ Տէր-Զօրի միւթասարըֆ (կառավարիչ) Սալիհ Զէքի Պէյը, որը կազմակերպել էր շուրջ 200.000 հայերի սպանութիւնը¹¹, ոստիկանապետ՝ Մուսթաֆա Պէյի ու նրա օգնական Պետրի Պէյի հետ ծրագրել էր Պաղտատ տանող ճանապարհին կազմակերպել պատրիարքի սպանութիւնը, որը յանձնարարուած էր իրականացնել ոստիկանապետի օգնականին։ Նախատեսւում էր յարձակուել պատրիարքի կառքի վրայ եւ սպանել նրան, սակայն Անա գիւղաւանում տեղի քայմաքամն ընդդիմանում է, եւ պատրիարքը փրկւում է¹²։

1918 թ. Հոկտեմբերի 30-ին Անտանտի երկրների եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ կնքուած Մուդրոսի զինադադարից յետոյ, Նոյեմբերի 11-ին, բժիշկ՝ Գրիգոր Դաւիթեանի ջանքերով վերահաստատոււմ է 1916 թ. ջնջուած հայոց սահմանադրութիւնը։ Անգլիական զօրքերը մտնում են Պաղտատ, եւ Զաւէն Պատրիարքը վերադառնում է Պոլիս՝ իր պաշտօնին¹³։ 1919 թ. Փետրուարի 19-ին հասնելով Գում Գափու՝ նա իր ամբողջ ջանքերը ներդնում է փրկելու Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրած Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիայի եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ բնակավայրերի հայերի վերջին բեկորները։

Պատրիարքի անմիջական հովանու ներքոյ ստեղծւում են «Հայ որբախնամ ընկերութիւն», «Հայ Տարագրելոց կեդրոնական յանձնաժողով» ու «Հայ Կարմիր խաչ»¹⁴

⁸ Գ. Կէրկէրեանը, այդ մասին խօսելով, ներկայացնում է Սահակ կաթողիկոսին առաջադրուած ծանրագոյն պայմանները. «ա. Ամբողջովին խզել յարաբերութիւնները էջմիածնի հետ։ բ. Ջնջել Հայկական սահմանադրութիւնը եւ հրատարակել նոր կանոնագիր մը պատրաստուած թուրք արդարութեան նախարարութեան կողմէ։ գ. Ջնջել Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնները, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ եւ Ադրամարի կաթողիկոսութիւնները։ դ. Երկու պատրիարքական եւ երկու կաթողիկոսական արքունիքներ միացուելով Սահակ խաչապետին կ'ըլլար Կաթողիկոս-Պատրիարք Օսմանեան Պետութեան Հայերուն, որոնք արդէն կ'իսկողնուէին բնաջնջուած էին։ Կաթողիկոս-Պատրիարքը պիտի բնակէր Երուսաղէմ Ս. Յակոբի Վանքը եւ փոխանորդ պիտի ունենար Պոլիս» (Գրիկէր, Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 69-70)։ Ըստ այդ համաձայնութեան՝ Սահակ Բ. կաթողիկոսը նշանակուում է կաթողիկոս-պատրիարք, իսկ Գաբրիէլ Եպս. Ճէվանիրեանը՝ Կ. Պոլսում նրա տեղապահ։

⁹ Այս համաձայնութեան ծանրագոյն հետեւանմներին եւ այլ մանրամասների անդրադարձել է Բիւզանդ Եղիայեանը (տե՛ս Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 57-66)։

¹⁰ Էնվէրի այդ հրամանագիրը տե՛ս Sahakyan L., Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal, 2011, p. 14-15 (եռլեզու՝ անգլերէն, հայերէն, ռուսերէն)։

¹¹ Տե՛ս Անտոնեան Ա., Մեծ ոճիրը, Երեւան, 1990, էջ 56։

¹² Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 69։

¹³ Նոյն տեղում, էջ 70։

¹⁴ Առաջին այս երկու կազմակերպութիւնները 1919 թ. Փետրուարի 28-ին միատրուեցին, եւ ստեղծուեց «Հայ Ազգային խնամատարութիւնը», իսկ «Հայ կարմիր խաչը» իր գոյութիւնը պահպանեց որպէս միջազգային

կազմակերպությունները: 1919 թ. Օգոստոսի 17-ին Քաղաքական ժողովի նիստի որոշմամբ կազմալուծվում է նաև «Տեղեկատու դիւանը», որը պէտք է հաւաքէր փաստեր հայերի ժողովրդագրական վիճակի, նրանց հալածանքների, կոտորածների, տեղահանությունների եւ բռնադրաւուած ունեցուածքի մասին: Ինչպէս գրում է Զաւէն Պատրիարքը, «Արդ, դեսպանատանց ուղղեալ գրութիւններու պատրաստութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց կողմէ պահանջուած զանազան տեղեկութիւնները հայթայթելու, եւ Համագային Խորհուրդի քարտուղարութիւնը կատարելու եւայլնի համար հարկ տեսնուեցաւ ստեղծել նոր դիւան մը որ կոչուեցաւ Տեղեկատու դիւան»¹⁵:

«Տեղեկատու դիւանի» գլխաւոր հսկողութիւնը կամ «վերին տնօրինութիւնը»¹⁶ ստանձնում է բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանը¹⁷: Այս անձնուրաց գործչին էր պատկանում դիւանի ստեղծման գաղափարը եւ կազմալուծումը: Անգամ իր հրաժարականից յետոյ Դաւիթեանը շարունակում է հսկել դիւանի աշխատանքները:

1920 թ. հայերէն վաւերագրերի պատասխանատու է նշանակուած Արշակ Ալպոյաճեանը¹⁸: Վերջինիս պէտք է օգնէին Զորա Զորայեանը, Ասատուր Նաւարեանը, իսկ արխիւի վարիչ Կարապետ Նուրեանը ստանձնում է Ֆրանսերէն եւ անգլերէն վաւերագրերի հաւաքման պատասխանատուութիւնը¹⁹: Աւելի ուշ դիւանի աշխատանքներում ընդգրկուած է Առաքել Զաքրեանը՝ որպէս որբահաւաքութեան հարցերի պատասխանատու: Դիւանի պիւտճէն 1921 թ. ամսական 2000 թուրքական ոսկի էր²⁰:

«Կարմիր խաչի» անդամ: 1919 թ. Սեպտեմբերի սկզբին, ըստ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի ընդունած օրէնքի, իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր էր իր նիւթական կարողութեան չափով «Հայրենիքի տուրք» վճարել՝ հոգալու համար կարիքաւոր հայերի հոգսերը: Պատրիարքը նշում է, որ այս տուրքից գրեթէ ոչ մի խուսափող չի եղել. անգամ շատերը պատրաստ էին իրենց կարողութիւնից անելի շատ գումարներ տալու (տե՛ս **Զաւէն Արքեպս.**, նշ. աշխ., էջ 280):

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 302:

¹⁶ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարան, Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան արխիւ (այսուհետ՝ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ.), տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ⁶ Բ 900-Բ903:

¹⁷ Բժիշկ. հասարակական-ֆաղափական յայտնի գործիչ Գրիգոր Դաւիթեանը ծնուել է 1866 թ. Սեբաստիայում, սովորել Կ. Պոլսի Ռոբերտ Բոլշում, 1885-1888 թթ. Փարիզում մասնակցել է բժշկական համալսարանի դասընթացներին: 1895 թ. Կ. Պոլսում նա զբաղուել է հանրաճանաչ աշխատանքներով՝ անդամակցելով Բերայի Աղատախանմիւն՝ որպէս բժիշկ-ատենապետ, Բերայի ազգային վարժարանների հոգաբարձութեան ու թաղական խորհրդին: 1908-1921 թթ. դարձել է Ազգային հիւանդանոցի բժշկապետ եւ Ազգային Կենտրոնական վարժարանի հոգաբարձուների ժողովի անդամ: 1911-1912 թթ. մասնակցել է Կ. Պոլսի Հայ բժշկական միութեան հիմնադրմանը: 1908-1914 թթ. վարել է Ազգային Կենտրոնական վարժարանի խնամակալութեան, իսկ 1913 թ.՝ Քաղաքական ժողովի ատենապետի պաշտօնը: 1915 թ. ափսոսից ազատուել է հրաշքով: Մեծ դեր է ունեցել զինադադարից յետոյ Ազգային Սահմանադրութեան վերահաստատման հարցում: 1919 թ. նշանակուել է Քաղաքական ժողովի ատենապետ, սակայն տարաձայնութիւնների պատճառով 1919 թ. Յունիսին հրաժարուել այդ պաշտօնից: Նա նաեւ Քաղաքական ժողովի արտաքին յարաբերութիւնների պատասխանատուն էր: Նրա նախաձեռնութեամբ է ստեղծուել Տեղեկատու դիւանը: Իր հասարակական գործունէութեան վերջին փուլում մասնակցում է Ազգային Խնամատարութեան աշխատանքներին: 1924 թ. նա մահացել է Ֆրանսիայում (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց՝ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, գիրք Դ., Պոլսէլ, 1939, էջ 608-609):

¹⁸ Բանասէր, հրապարակագիր Արշակ Ալպոյաճեանը ծնուել է Կ. Պոլսում 1879 թ. Յունիսի 7-ին, սովորել Պէրպլեւեան վարժարանում, ապա Կենտրոնական վարժարանում: 1908-1918 թթ. «Բիւզանդիոն» թերթում զբաղեցրել է վարչական պաշտօն: 1915-1922 թթ. դասաւանդել է Բերայի Եսայեան վարժարանում, իսկ 1919-1922 թթ. եղել է նաեւ պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» տնօրէնը: Յունաստանում ուսուցչութեամբ է զբաղուել Քորֆոյի «Մերձատու Արեւելի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի» որբանոցում: 1923 թ. նա դասաւանդել է Գահիրէի Գալուստեան վարժարանում: 1926-1935 թթ. Գահիրէի Ազգային առաջնորդարանի դիւանապետն էր: 1936 թ. խմբագրել է «Ազատ միտք» օրաթերթը, հեղինակել է բազմաթիւ գրքեր եւ յօդուածներ (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց՝ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, գիրք Բ., Պոլսէլ, 1938, էջ 71-72): Մահացել է 1962 թ. (տե՛ս Գահիրէում Հայերէն համալոսոս հանրագիտարան, հ. 1, Երեւան, 1990, էջ 96):

¹⁹ **Զաւէն Արքեպս.**, նշ. աշխ., էջ 302:

²⁰ Նոյն տեղում:

Զաւէն Պատրիարքը, կանխատեսելով Կ. Պոլիս քէմալականների մուտքը, արխիւում հաւաքուած 24 հաստափոր ծրարները 1922 թ. Նոյեմբերին ուղարկում է Մանչեստր²¹ ի պահ տալով Գրիգորիս Եպս. Պալաքեանին²²: Նոյն թուականի Դեկտեմբերի 9-ին թողնելով պատրիարքական աթոռը՝ նա ստիպուած հեռանում է Թուրքիայից: Որոշ ժամանակ մնում է Լառնաքայում (Կիպրոս), 1926 թ. տեղափոխւում Եգիպտոս, իսկ 1927 թ. Մարտի 16-ին հաստատւում Պաղտատում²³: 1927 թ. Գրիգորիս Պալաքեանը, ընտրուելով Մարսէլի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ, արխիւն իր հետ տանում է Ֆրանսիա²⁴: 1938 թ. Զաւէն Պատրիարքի խնդրանքով Պալաքեան Սրբազանն այս թղթածրարներն ուղարկում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք՝ Տ. Թորգոմ Արք. Գուշակեանին: Նոյն թուականին Զաւէն Պատրիարքը մեկնում է Երուսաղէմ եւ մեծ ոգեւորութիւն է ապրում՝ տեսնելով արխիւի բազմալեզու, հազարաւոր էջերից բաղկացած թղթածրարներն անվնաս²⁵: 1938 թ. ի վեր՝ Հայկական հարցին եւ Հայոց ցեղասպանութեանը վերաբերող արխիւը պահուում է Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում:

Այս արխիւում է պահուում Ազգային պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» վարիչ՝ Կարապետ Նուրեանի²⁶ «Պատրիարքարանի Տեղեկատու դիւան»²⁷ վերնագրով տեղեկագիրը, որն առաւել համապարփակ է ներկայացնում «Տեղեկատու դիւանի» գործառնությունները, կատարուած աշխատանքի ահուելի ծաւալն ու նպատակները: Կ. Նուրեանը գրում է, որ Գ. Դաւիթեանը, որին Քաղաքական ժողովը «Տեղեկատու դիւանը» կազմակերպելու եւ վարելու պաշտօն էր տուել, ներկայացրել է դիւանի տեղեկագիրը եւ հաշիւները: Այս ամէնին ծանօթանալուց յետոյ Նուրեանն իր իսկ քննութեան արդիւնքներն ու տեսակէտներն առաջարկներով յանձնում է Քաղաքական ժողովի ուշադրութեանը²⁸:

«Տեղեկատու դիւանի» վարիչ Կարապետ Նուրեանի տեղեկագիրը

«Տեղեկատու դիւանի» գործունէութեան մասին խօսելիս Զաւէն Պատրիարքը, հատ-

²¹ Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 70:

²² Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

²³ Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 70:

²⁴ Նշենք, որ արխիւի բոլոր վաւերագրերի վրայ՝ վերեւից աջ անկիւնում, դրուած է Մարսէլի Հայոց առաջնորդարանի կնիքը: Այս արխիւի մի մասը պահուում է Փարիզի Նուպարեան գրադարանում (www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/archives-hy/les-archives-du-patriarcat-d-istanbul-hy):

²⁵ Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

²⁶ Կարապետ Նուրեանը ծնուել է 1878 թ. Մայիսի 28-ին Կ. Պոլսում, սովորել Կ. Պոլսի Faur-ի, ապա Ղալաթիոյ կայսերական լիցէյում եւ աւարտել այն 1897 թ.: Երկու տարի տնտեսագիտութիւն է ուսանել Մանչեստրի Վիկտորիա համալսարանում: 1900 թ. Փարիզում հետեւել է բժշկութեան դասընթացների, ապա տեղափոխուել Ամերիկա՝ ուսանելով երկրագործութիւն: Որպէս երկրաբան՝ իր առաջին աշխատանքներն իրականացրել է Զմիւռնիայում (1906-1907): 1907-1908 թթ. անգլիական կառավարութիւնը նրան պաշտօն է տուել Սուլանում՝ կառուցողի մշակութիւնը տարածելու գործում: Որպէս օսմանեան կառավարութեան կազմած երկրագործական պատուիրակ՝ 1909-1911 թթ. մեկնել է ԱՄՆ, ապա՝ 1912-1913 թթ. Պրագիլիա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին այլ հայ պաշտօնեաների հետ նա եւս ազատուում է պաշտօնից, բայց 1916 թ. գահաժառանգ Աբդուլ Մեջիդը նրան նշանակում է երկրագործական խորհրդական: Զինադադարից յետոյ նա նուիրում է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի աշխատանքներին: 1920 թ. ընտրւում է Քաղաքական ժողովի անդամ եւ պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» վարիչ: Այդ ժամանակաշրջանում նա հրատարակում է «La Renaissance» թերթը: 1922 թ. Բնակականների՝ Կ. Պոլսի գրատուից յետոյ Նուրեանն անցնում է Եգիպտոս, ապա՝ Երուսաղէմ, որտեղ պատրիարք Եղիշէ Արք. Նուրեանը նրան հրաւիրում է ստանձնելու Ս. Աթոռի դիւանապետի պաշտօնը, որը նա իրականացնում է մինչեւ իր կեանքի վերջը՝ 1940 թ.՝ մեծ ներդրում ունենալով դիւանի պատշաճ կառուցման գործում: Նուրեանը փայլուն տիրապետում էր հայերէնի, ֆրանսերէնի, անգլերէնի, թուրքերէնի եւ յունարէնի (տե՛ս Կարապետ Յ. Նուրեան 1878-1940 // «Սիւն», Երուսաղէմ, Ապրիլ 1940, էջ 111-112):

²⁷ Տե՛ս ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ p900-p902:

²⁸ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ p 900ա (էջ 1):

լածաբար ներկայացնելով Կ. Նուրեանի տեղեկագիրը, նշում է. «Կարապետ Նուրեան, որ Պատրիարքին կողմէ ընտրուած եւ 1920 Յունիս 29-ին Ազգ. Ժողովի կողմէ վաւերացուած Քաղ. Ժողովի անդամ ընտրուած էր, նոյն Դիւանին մասին տեղեկագիր մը ներկայացուցած է, որմէ կը քաղեմ հետեւեալ քանի մը հատուածները, որոնք լիովին կը բացատրեն Տեղեկատու Դիւանին կատարած դերը: Դիւանին կատարած աշխատութիւնները կը թուէ Կ. Նուրեան»²⁹:

Նուրեանն առաջարկներ ձեռնարկելով մանրամասնում է դիւանի ստեղծման կարելութիւնն ու հիմնական գործառնությունները: Այդ տեղեկագրի «Կազմութիւն եւ նպատակ» հատուածում յիշուում է. «Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը իր ուղղակի եւ անուղղակի հասոյթներով, իր վարչական եւ ընտրական ներկայացուցչական դրութեամբ, վարչական մարմիններով կը ներկայացնէ իսկապէս պետական կազմակերպութիւն մը: Զկրնար մտածուիլ որ Քաղ. Ժողովը նախարարութեան մը նման գործառնություններ ունենալով հանդերձ չունենար դիւանատուն մը, որ պատրաստ ըլլար զայն լուսաբանելու ընթացիկ խնդրոց համար հաւաքելով եւ կեդրոնացնելով հոն Հայոց մասին բոլոր քաղաքական, տնտեսական, ընկերաբանական ծանօթութիւնները: Այս պէտքը զգալի էր մասնաւորապէս 1863-էն սկսեալ եւ միայն զայն կը լրացնէր Ազգ. Քաղ. Ժողովը 1919 Օգոստոսին որոշելով այսպիսի դիւանի մը կազմութիւնը»³⁰: Գրում է նաեւ, որ նախապէս նման աշխատանքներ կատարուում էին «օրուան պահանջին համեմատ Յանձնաժողովներով կամ մասնաւոր կերպով մը: Արդիւնքները աստ անդ ցրուած կը մնան եւ այս արժէքաւոր վաւերագիրները հաւաքելու գործը կը կազմէ հիմա Տեղեկատու Դիւանին ամենէն դժուարին աշխատութիւններէն մէկը»: Նա նաեւ աւելացնում է. «Դիւանի կազմութիւնը սոսկ Ազգային նախաձեռնութեամբ չէ եղած: Հարկ դատուած է կազմել այս դիւանը վասնզի զինադադարէն յետոյ Պատրիարքարանը ամենօրեայ յարաբերութեան մէջ էր Դաշնակից Բարձր Գոմիսէրութեան»³¹ հետ»³²:

«Տեղեկատու դիւանը» Քաղաքական ժողովի կառույցներից մէկն էր եւ իր ներքին կանոնադրութեամբ հսկողութեան ու պատասխանատուութեան էր ենթարկուում այն անդամի կողմից, որին վստահուած էին Քաղաքական ժողովի աշխատանքների կարելութիւնը մաս կազմող արտաքին յարաբերութիւնները³³: Այդ անդամը՝ Գրիգոր Դաւիթեանն էր: Նա ակտիւ մասնակցում էր նաեւ բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Հայ-Յունական բաժանմունքի իւրաքանչիւր նիստին³⁴: «Տեղեկատու դիւանն» ունէր իր կարմիր կնիքը:

Նշենք, որ Քաղաքական ժողովի բուն գործառնութիւնը կանոնակարգուած էր դեռեւս 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրութեան մէջ. «Իւր պարտաւորութիւնք են Ազգին բարեկարգութեան եւ յառաջագիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող Խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուղարկութեամբ քննել, եւ անոնց կարելութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել»³⁵: Նոյն սահմանադրու-

²⁹ Կ. Նուրեանի տեղեկագիրը հատուածաբար տեղ է գտել Զաւէն պատրիարքի յուշերում: Տե՛ս Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 304:

³⁰ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տույի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1):

³¹ Գոմիսէրութիւն (Կոմիսարութիւն) – Բարձր յանձնակատարութիւն:

³² ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տույի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1):

³³ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1-2):

³⁴ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 902 (էջ 5):

³⁵ Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, 1863, յոդ. 41, էջ 28: Տե՛ս նաեւ Ազգա-

Թեամբ հաստատուած «Պատրիարքական դիւանատունը»³⁶ պատերազմի ընթացքում նիւթական սղուծեան պատճառով սահմանափակել էր իր աշխատանքները եւ չունէր միջոցներ՝ կատարելու վաւերագրերի հաւաքչական ու թարգմանական բնոյթի առաւել ընդգրկուն աշխատանք: Ուստի կենսական է դառնում «Տեղեկատու դիւանի» հիմնումը³⁷: («Տեղեկատու դիւանը» չպէտք է շփոթել 1918 թ. Նոյեմբերի 15-ին Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի նախագահութեամբ կազմուած «Հայ Տարագրելոց Տեղեկատուութեան Դիւան» մարմնի հետ»³⁸:

Տեղեկագրի «Աշխատութիւն» հատուածում Նուրեանը մեկնաբանում է «Տեղեկատու դիւանի» ծրագրուած ուսումնասիրութիւններն ու աշխատանքները՝ դրանք դասակարգելով³⁹.

1. Զինադադարից յետոյ Թուրքիայի ընթացքը հայոց հանդէպ

Կ. Նուրեանը նշում է, որ դիւանի աշխատանքներում մեծ տեղ էր յատկացուած պարտադիր ու կարեւոր հետեւեալ գործերին. 300 տեղեկագիր է պատրաստուել եւ ներկայացուել Բարձր կոմիսարներին (յանձնակատարներ): Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու Ազգային պատուիրակութիւնը եւս տեղեկացուած են զինադադարից յետոյ հայերի հանդէպ թուրքերի բոլոր յարձակումների մասին: 292 այլ տեղեկագրերով ձեռք են բերուել անհրաժեշտ փաստացի վաւերագրերը՝ տեղահանութեան հեղինակների եւ նրանց գործած «քաղաքական շարիքների» մասին, որոնց թուրքերը ձգտում են արդարացնել եւ ազատել պատասխանատուութիւնից: Բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Յոյն-Հայկական բաժնի նիստերում Դոկ. Դաւիթեանի եւ Պ. Զաքրիեանի ներկայացրած տեղեկութիւնները քննել է պատրիարքարանը: «Այսպէս նշանակելի ծառայութիւն մատուցուած է Ազգային Դատին, ինչպէս կը հաստատեն այդ ժողո-

յին Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի Էմլէնիան, Արտապէալ ի Գահիրէ, 1901, յօդ. 41, էջ 31:

³⁶ Ըստ 1863 թ. Ազգային սահմանադրութեան 13-րդ յօդուածի՝ նախատեսուել էր պատրիարքարանում դիւանատուն հաստատել ազգային հարցերին վերաբերող գրութիւնների համար: Այն պէտք է բաղկացած լինէր երեք գրասենեակից. ա) թղթակցութեան գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր պատրիարքարան ուղարկուած եւ պատրիարքարանից դուրս եկած գրութիւններով: Բ) Արձանագրութեան գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր Ազգային ժողովի եւ հոռոհուրդների վերաբերեալ թղթերի կարգաւորումով: Գ) Ազգահամարի գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր հայերի ծննդեան, ամուսնութեան, մկրտութեան եւ մահուան փաստաթղթաւորումով (տե՛ս Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, յօդ. 13, էջ 20):

³⁷ Զատէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 301-302:

³⁸ Հայ ազգային խնամատարութեան կենտրոնական վարչութեան ընդհանուր տնօրէն Մատթէոս Մ. Էպիփղաթեանը հաղորդում է, որ Ազգային խնամատարութեան կազմաւորումից յետոյ «Տեղեկատուութեան դիւանը» ներգրաւուել է վերջինիս կազմում: 1919 թ. Փետրուարի 28-ին Քաղաքական ժողովի ատենապետ բժիշկ տեառ Դաւիթեանը յայտարարում է, որ Հայ ազգային խնամատարութիւնը վերջնականապէս կազմուած է «Տարագրելոց» եւ «Որբախնամ» մարմինների միացումով: «Տեղեկատուութեան դիւանը» Տարագրելոց / Տարագրելուների, Որբերի, Առողջապահական, Համարակալութեան, Թղթակցութեան եւ մամուլի, Վիճակագրութեան, Մթերապահութեան դիւանների հետ կազմում էր Ազգային խնամատարութեան բաժիններից մէկը: Այս դիւանն ունէր պէտ եւ օգնական ֆարտուղար, 15 օրը մէկ թերթի տեսուի հրատարակում էր տեղեկատու ցուցակ, հարիւրաւոր փնտրողների եւ փնտրողների ցանկեր՝ վերջիններիս հասցէներով, ինչպէս նաեւ գտնուողների անուններն ու հասցէները: Տեղեկատու այս թերթը կախում էր Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիներում, ուղարկում էր գաւառներ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Ռուսաստանի տարբեր ֆաղաֆներ, Եգիպտոս, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտալիա, Հոլանդիա, Բելգիա, Յունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա եւ ԱՄՆ: Իր գործունէութեան առաջին վեցամսեայ շրջանում դիւանը հաւաքել է 36.000 վերապրող հայերի անուններ, գտել 1000-ից ավելի անհետացածների: Սկսած 1919 թ. Մայիսի 15-ից՝ այն զբաղում էր նաեւ վնասների հատուցման հարցերով (տե՛ս Էպիփղաթեան Մ. Մ., Ազգային խնամատարութիւն. ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ 1 Մայիս 1919-31 Հոկտեմբեր 1919, Անթիլիաս-Լիբանան, 1985, էջ 91-92):

³⁹ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուսի 1, թղթապանակ Մ360, վաւերագիր ՀՊՐ 900ա (էջ 1): Համեմատիր՝ Զատէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 304-305:

վին արձանագրությունները»⁴⁰:

2. Զարդեր և տեղահանություններ

Հրատարակելու նպատակով դիւանը հաւաքում է ջարդերի եւ տեղահանությունների վերաբերեալ ստուգուած եւ «հաւատարիմ վկայութեանց վրայ» հիմնուած տեղեկություններ: Հայկական խնդրի թեմայով դիւանը հրատարակել է Կեսարիայի ու Տրապիզոնի ջարդերի մասին երկու գիրք՝ տարածելով տեղի համակիր բոլոր շրջանակներում եւ Եւրոպայում: Պատրաստում է նաեւ հայ կղերական նահատակների մասին մի գործ եւս մամուլին յանձնելու համար: Դիւանն իր հաւաքած վաւերագրերը խմբագրում է եւ մի ուսումնասիրություն պատրաստում Յունաց պատրիարքարանի «Սեւ գրքի»⁴¹ հիման վրայ, որը պէտք է լինէր պատրիարքարանի պաշտօնական հրատարակությունը 1915-1918 թթ. ջարդերի եւ տեղահանությունների մասին:

3. Վիճակագրություն

Դիւանը, բոլոր տեղեկագրերից, պատրիարքարանի վիճակագրությունից եւ այլ նիւթերից քաղուածքներ անելով, պատրաստում է պատերազմի սկզբում պատրիարքարանի թեմերի իրական վիճակը, այն է՝ իւրաքանչիւր առաջնորդութեան, եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների, ազգային սեփականութեան եւ բնակչութեան թուերը ներկայացնող մի հաւաքածոյ: Նշում է, որ նման պաշտօնական հրատարակութեան արժէքն անվիճելի է ազգային վնասների հատուցման տեսանկիւնից: Առաջին հատորը ներկայացնում է Կասթամունուի, Պրուսայի (Պուրսա), Պալքեսի, Պանդրումայի եւ Իզմիրի (Ձմիւռնիա) առաջնորդարանների տուեալները:

4. Հայաստանի մասին տեղեկություններ

Դիւանը հաւաքում է ազգային քարոզչությունը շահագրգռող իւրաքանչիւր գործ: Բազմացրել եւ տարածել է Հայաստանին վերաբերող երկրագործական տեղեկագիրը: Հայ երկրագործական միութեան նախագահ՝ Կ. Նուրեանից այդ տեղեկագիրը պահանջել էր զօրավար Հարբորդը⁴² Հայաստան կատարած իր առաքելութեան ընթացքում: Դիւանը նաեւ զբաղւում է հայկական հողի հանքային հարստութեան մասին ուսումնասիրություն հրատարակելու խնդրով: Մի շարք շահեկան գրքոյկներ է պատրաստել Արեւելքի քաղաքակրթութեան վրայ հայերի դերի մասին: Այդ շարքի առաջին հրատարակությունը «Les Arméniens et l'imprimerie» («Հայերը եւ տպագրությունը»)⁴³ գրքոյկն է:

5. Վաւերագրերի հաւաքում և Մատենադարան

Այս հատուածում Նուրեանը տեղեկացնում է, որ դիւանն ուսումնասիրութեան համար հաւաքում եւ դասաւորում է հայերի հասարակական, քաղաքական կեանքին վերաբերող բոլոր շահեկան վաւերագրերը: Հայկական ընկերություններն ու պաշտօ-

⁴⁰ Վաւերագիր ՀՊՐ 900բ (էջ 2):

⁴¹ Στέυ Μαύρη Βίβλος: Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού 1914-1918 գրքի անգլերէն թարգմանությունը՝ Greek Patriarchate, Persecution of the Greek in Turkey 1914-1918, Constantinople, 1919, p. 156, Oecumenical Patriarchate, The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920, Constantinople, 1920, p. 175.

⁴² Հայաստանի մանդատը ստանձնելու ԱՄՆ-ի մտադրութեան նպատակով Փարիզի յաշտութեան խորհրդակցութիւնը՝ 1919 թ. Մարտի 20-ի որոշմամբ Ամերիկայի կառավարութիւնը զօրավար Ճէյմս Հարբորդին գործուում է Հայաստան եւ Մերձատր Արեւելք:

⁴³ Les Arméniens et l'imprimerie. Etudes sur la civilisation arménienne, Kéchichian Fils, Stamboul, S. Porte, Rue Ebou-Souound, 1920, 70 p.

նական մարմինները հաւաքել եւ դասաւորել են 600-ից աւելի տեղեկագրեր, վիճակագրութիւններ եւ այլ վաւերագրեր: Դիւանն ունի նաեւ հայերին վերաբերող գործերից կազմուած Մատենադարան, որին աւելացել է եւս 7800 հատոր, հիմնականում՝ Հրանդ Ասատուրի եւ Թէոդիկի ազգային բովանդակութեամբ «մատենադարանները», որոնց պահպանութիւնը վստահուած է դիւանին:

6. Ազգային արխիւ

Այս հատուածում Նուրեանը հաղորդում է, որ պատրիարքարանի արխիւը պահւում է վատ պայմաններում, վտանգուած է եւ ենթակայ կորստի: Ուստի «Տեղեկատու դիւանը» առաջարկում է այդ արխիւը դասաւորել ուսումնասիրութեան համար եւ պահել Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցու պահարանում: Ազգային վարչութիւնը հաստատել է Քաղաքական ժողովի՝ պահարանը հարգարելու եւ մէկ արխիւագէտ նշանակելու հրամանը:

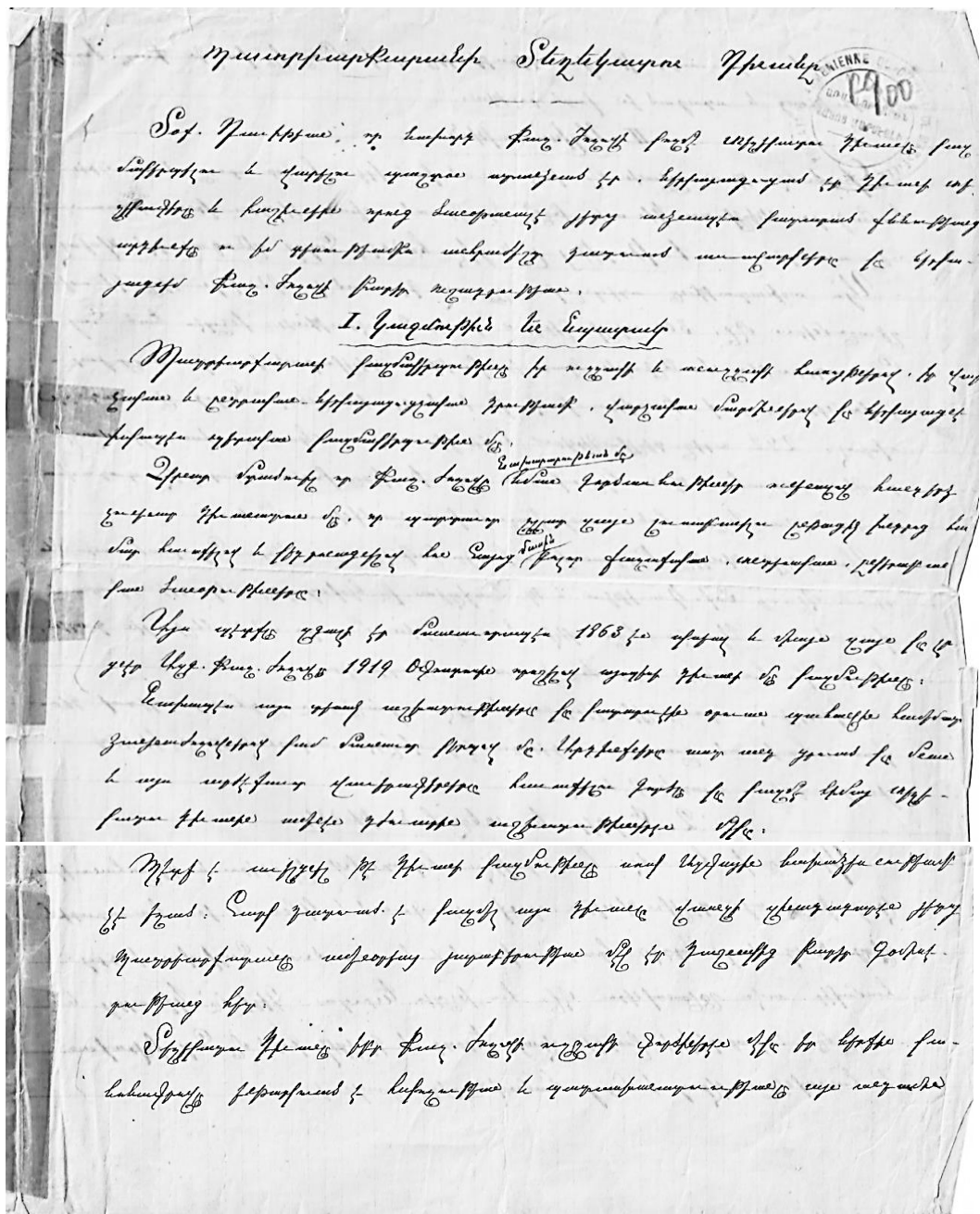
7. Նուրեանը նշում է, որ խնայողութեան պատճառով «La Renaissance»⁴⁴ թերթի փակումով պատրիարքարանը զրկուել է ազգային խնդիրներն օտար լեզուով պաշտպանող լրագրից: Նա գրում է, որ ժամանակն է հետեւել յունական առաջարկներին՝ միաւորուելով պաշտպանել երկու ազգերի շահերը հասարակական մէկ օրգանում: Յոյներն արդէն այդ նպատակով մի լրագիր են հովանաւորում: Իրենց խնդրած համեստ նպաստն այդ գործի համար 250 օսմանեան լիւրա է: «Տեղեկատու դիւանի» այդպիսի ձեռնարկը կ'ունենայ դրական արձագանք յունական եւ անգլիական շրջանակներում՝ շատ օգտակար լինելով ազգային հարցի համար, պաշտպանելով փոքրամասնութիւններին վնասների հատուցման եւ այլ խնդիրներում: Տեղեկագրի «Ելեւմտական» հատուածում նշում է, որ «Տեղեկատու դիւանին» յատկացուած է ամսական 410 օսմ. լիւրայի վարկ: Նուրեանը ներկայացնում է 1919-1920 թթ. ծախսերի հաշուետուութիւնը՝ խնդրելով, որ Քաղաքական ժողովը բարձրացնի դիւանի ամսական վարկը մինչեւ 700 օսմ. լիւրայի: Նշում է նաեւ, որ դիւանը, լինելով համազգային շահերին նուիրուած կազմակերպութիւն, պէտք է կցել Ելեւմտական յանձնաժողովին, ինչպէս ծրագրել էր Քաղաքական ժողովը: «Վարչութիւն» հատուածում ընդգծում է, որ դիւանի կազմակերպումը եւ վերին տնօրինութիւնը վստահուած էին դոկ. Դաւիթեանին, որը մասնակցում էր բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Հայ-Յունական բաժանմունքի իւրաքանչիւր նիստին: Անվերապահօրէն յայտարարում է, որ Դաւիթեանը «արժանիօք կիրարկած է» այդ դժուար պաշտօնը: Առաջարկում է Քաղաքական ժողովին հրաւիրել դոկ. Դաւիթեանին՝ պահելու «Տեղեկատու դիւանի» եւ անգլիական դեսպանատան Հայ-Յունական նիստերում իր պաշտօնները⁴⁵: Յայտնում է նաեւ, որ դիւանի աշխատանքները ընդարձակուած են, եւ Քաղաքական ժողովն իրեն է վստահել դիւանի հսկողութեան եւ Հայ-Յունական բաժանմունքի երկրորդ պատուիրակի պաշտօնները: Ամփոփելով տեղեկագիրը՝ Նուրեանը շեշտում է, որ հաստատուած են դիւանի մեծ կարեւորութիւնն ու առաջնակարգ օգտակարութիւնը: Կրկին շեշտում է, որ հարկ է դոկ. Դաւիթեանին խնդրել՝ պահելու վերին տնօրինութիւնը եւ իրեն՝ Նուրեանին, տալ դիւանի հսկողութեան իրաւունքը⁴⁶:

⁴⁴ Ֆրանսերէն այս թերթը սկսել է հրատարակել 1918 թ., եւ ամբողջ հաւաքածոն պահւում է Նուպարեան գրադարանում (տե՛ս Նուպարեան գրադարանի կայքէջը www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/periodiques-hy): Թերթի խմբագիրներն էին Տիգրան Չաւանը եւ Կարապետ Նուրեանը (Ջաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 302):

⁴⁵ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Հ^մ Բ 900ա (էջ 5):

⁴⁶ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 900բ (էջ 6):

«Տեղեկատու դիւանի» գործունէութիւնը ներկայացնում է նաեւ Կ. Նուրեանի 1920 թ. Օգոստոսի 24-ի թուակիր նամակը՝ ուղարկուած Զաւէն պատրիարքին եւ Քաղաքական ժողովի նախագահին⁴⁷: Նա հաղորդում է, որ 1920 թ. Օգոստոսի 17-ի Քաղաքական ժողովի նիստի որոշմամբ «Տեղեկատու դիւանը» փաստեր է հաւաքելու «հայկական խժոժութեանց» պատասխանատու անձանց մասին: Գլխաւոր նպատակն է կարելորդ վկաներ գտնել եւ գրի առնել նրանց վկայութիւնները, կազմել ամբաստանութիւնների թղթածրարները: Կ. Նուրեանը յայտնում է, որ դիւանի տնօրէնն այս կառոյցի հաստատման մասին նախ ծանուցել է Անգլիական Բարձր Յանձնակատարութեանը, որը կապիտան Ռըքստոնին է վստահել հայկական կոտորածների գլխաւոր պատասխանատուների հետապնդումը:

Կարապետ Նուրեանի տեղեկագիր (բնօրինակ)

⁴⁷ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուխ 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 883-Բ 886 (էջ 235-238):

այլ միայն՝ նշանաւոր եւ բարձր պաշտօնեաների հարցերով: 4. Գլխաւոր ջարդարարներին Ռըքստոնը դասակարգել է չորս խմբի. ա) արդէն ձերբակալուածներ, բ) դեռ չձերբակալուած, սակայն հսկողութեան ներքոյ գտնուողներ, գ) դեռեւս դեսպանատան ուշադրութիւնից դուրս մնացածներ, դ) ոճրագործներ, որոնց ձերբակալելու յոյս չկայ, եւ գտնուում են փախուստի մէջ: 5. Նշուում է նաեւ, որ Ռըքստոնը բողոքել է, որ ոճրագործների դատաւարութեան համար անհրաժեշտ փատաթղթերի կարիք կայ, եւ խորհուրդ է տուել «Տեղեկատու դիւանի» տնօրէնին, որ նա իր ամբողջ ջանքերը կենտրոնացնի այս խնդրի վրայ: Մասնաւորապէս շեշտել է, որ ոճրագործները հարուստ եւ ազդեցիկ են ու մինչեւ հասնեն Ազգերի լիգայի նշանակած ատեանի առջեւ, իրենց փրկելու համար կը վարձեն լաւագոյն փաստաբաններ, մանաւանդ եթէ չգտնուեն ուժեղ եւ ճշգրիտ ամբաստանութիւններ եւ վկաներ: 6. Յայտնում է նաեւ, որ Անգլիական իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուած թուրքերի մի գաղտնի ցանկ է յանձնուել իրենց եւ խորհուրդ տրուել շատ արագ պատրաստել նրանց թղթածրարներն ու վկաներին: 7. Խնդրել են, որ գրութիւնները գրուեն անգլերէն, նաեւ կարիք է լինելու ֆրանսերէն պատճէններ ունենալ:

Նուրեանն ամփոփելով նշում է՝ դիւանի գործն այդ ձերբակալուածների թղթածրարները հնարաւորինս ամբողջացնելն է, կարելոր վկայութիւնները դասաւորել եւ թուրք ոճրագործներին ի նպաստ վկայութիւն տուող հայերին հասկացնել իրենց ազգային պարտականութիւնները: Այդ թղթածրարներն ու վկայութիւններն անգլիական դեսպանատուն յանձնելուց առաջ պէտք է քննէր մասնագէտ եւ կարող իրաւաբանների յանձնախումբը: Յայտնում է նաեւ, որ դիւանն առժամանակ չի զբաղուելու փոքր ոճրագործներով, քանի որ այդ գործերը լսելու է թուրքական Պատերազմական ատեանը⁴⁸:

Արխիւում պահուող մի շարք նամակներ եւս առնչում են «Տեղեկատու դիւանի» ծաւալած գործունէութեանը: Այս առումով ուշագրաւ է Գ. Դաւիթեանի 1920 թ. Մայիսի 31-ի նամակը (մէկ էջ)՝ ուղղուած Հայ-կաթողիկէ պատրիարքական տեղապահ Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեանին: Դաւիթեանը յայտնում է, որ «Տեղեկատու դիւանում» են ամփոփուում այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք կարելոր են քաղաքական, վիճակագրական, պատմական տեսանկիւնից եւ պէտք է օգտագործուեն կամ հաղորդուեն ուր որ հարկն է: Խնդրում է, որ Հայ-կաթողիկէ պատրիարքարանը դիւանին տրամադրի հայկական գաւառներից ստացուած տեղեկութիւնները՝ տիրող կացութեան, տեղահանութեան, այդ շրջանում եւ անցեալում ազգային հարստութեան, հին ու նոր ջարդարարների վիճակագրութիւնների, կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւնների մասին նամակների պատճէնները կամ բնագրերը⁴⁹:

Նոյն ամսաթիւով ու նոյնաբովանդակ մի նամակ Դաւիթեանը գրել է նաեւ Հայ բողոքական համայնքի ազգապետ՝ Զենոբ Պեզճեանին, աւելացնելով, որ վերջինս մօտ է Ամերիկեան շրջանակներին եւ կարող է իրենց համար բոլորովին անծանօթ տեղեկութիւններ ունենալ: Խնդրում է դրանք տրամադրել դիւանին՝ ապահով եւ վստահ լինելով, որ այդ տեղեկութիւնները գաղտնի կը մնան⁵⁰:

Արխիւի «Բովանդակութիւնը»

Վաւերագրերի թուայնացման, ինչպէս նաեւ ցուցակագրման աշխատանքներն

⁴⁸ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 883-Բ886 (էջ 235-238):

⁴⁹ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 877 (էջ 224):

⁵⁰ Նոյն տեղում, վաւերագիր, Հ^մ Բ 879աբ:

իրականացնելիս մեզ մշտապես հետաքրքրում էր, թե արդեօք արխիվը չի՞ ունեցել «Բովանդակություն» կամ որեւէ ցուցակագրում: Ուրախութեամբ պէտք է նշենք, որ 2021 թ. Լոս Անճելեսի «Արարատ-Էսքիջեան» թանգարանում⁵¹ անուանի ցեղասպանագէտ Վահագն Տատրեանի արխիվում աշխատելիս յայտնաբերեցինք Նրուսաղէմում պահուող արխիվի «Բովանդակություն» թերեւս բնօրինակը (վաւերագրի վրայ նշուած չէ՝ երբ եւ ում կողմից է կազմուած): Այս «Բովանդակությունը» միանգամայն ամբողջացնում է Զաւէն Պատրիարքի հետեւեալ բնորոշումը. «Մեծապէս անակնկալի եկայ տեսնելով հոն կատարեալ հաւաքածոյ մը վաւերագիրներու եւ արձանագրութիւններու 1918-1922 բոլոր կարեւոր դէպքերուն»⁵²:

Սակայն մեր աշխատանքների ընթացքում ակնբախօրէն տեսանելի դարձաւ, որ որոշ թղթածրարներում վաւերագրերի էջագրութեան հերթականութիւնը խախտուած է: Հիմք ընդունելով Զաւէն Պատրիարքի վկայութիւնն առ այն, որ Արշակ Ալպոյաճեանն ու Կարապետ Նուրեանը մեծ եւ զնահատելի աշխատանք են կատարել արխիվը հաւաքելու եւ դասաւորելու գործում⁵³, ինչպէս նաեւ մեր ձեռք բերած «Բովանդակությունը», կարող ենք ենթադրել, որ այդ էջերի հերթականութեան փոփոխութիւնը հետեւանք է յետագայում նոր վերագասաւորման:

Շնորհիւ արխիվի նկատմամբ պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանի ցուցաբերած հոգածութեան՝ մեզ հնարաւորութիւն է տրուել թուայնացումը եւ ցուցակագրման աշխատանքներն իրականացնել արխիվի ներկայիս ստատիկ վիճակը պահպանելով՝ չխախտելով վաւերագրերի՝ արդէն իսկ եղած հերթականութիւնը:

Թէեւ այդ «Բովանդակությունը» արխիվի պարունակութիւնը ներկայացնում է առաւել ընդհանրացուած ձեւով, այդուհանդերձ այն հնարաւորութիւն է ընձեռում գաղափար կազմելու վաւերագրերի շրջածրի մասին, իսկ մեր ցուցակագրումն առաւել լայն տեղեկութիւններով է ներկայացնելու արխիվի վաւերագրերի բովանդակութիւնը: Նըշենք, որ Գրիկերը յիշատակում է քսանչորս թղթածրարի մասին, սակայն ստորեւ հրապարակուող մեքենագիր «Բովանդակությունը» քսանհինգ թղթածրար է վկայակոչում, ինչը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ այն ստեղծուել է արխիվի հեղինակների կողմից:

Ստորեւ ամբողջութեամբ ներկայացնում ենք այդ «Բովանդակությունը»⁵⁴.

«Հայկական Հարց»

Փաստաթուղթեր, /25 ծրար/⁵⁵

Ծրար 1. /Թիւ 1-1000 - Բ. 235/ (Զեռագիր յաւելում՝ Հ եւ Մ)

Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1919-1922 տարիներու:

Ծրար 2. /Թիւ, Բ 256 - Բ. 676/

1. Տեղեկագիր Խորհրդ. Քննիչ Յանձնաժողովի:

⁵¹ Վահագն Տատրեանի արխիւ, Box 19, Խորին շնորհակալութիւն եմք յայտնում ԱՄՆ Լոս Անճելէսի «Արարատ-Էսքիջեան» թանգարանի տնօրէն տիկին Մագի Մանգասարեան-Գոշինին՝ մեզ Վահագն Տատրեանի արխիւում ուսումնասիրութիւններ կատարելու հնարաւորութիւն տալու համար:

⁵² Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

⁵³ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁵⁴ Վաւերագիրը հրատարակում է հաւատարիմ բնօրինակին: Փակագծերում տրւում են վաւերագրի վրայ եղած ձեռագիր յաւելումները: Վերականգնողական նշանները մերն են՝ Լ. Ս.:

⁵⁵ Առաջին էջի վերջում ձեռագիր կարմիր մտադր. մակագրութեամբ՝ «Տեղեկատու Դիւանի անդամներ Շահպազ, Ալպոյաճեան, Թէոդիկ եւ Նուրեան» վարիչ:

2. Տեղեկագիր Մուշեղ Եպիսկոպոսի [Սերոբեան]:
3. Տեղեկագիր Ատենապետ Դիւանի:
4. Նամակներու ընդօրինակութիւններ:
5. Տետրակի պրակներ:

Ծրար 3. /Թիւ. Բ 680 - Գ. 10/

1. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը:
2. Իզմիրի ջարդին մասին տեղեկագիր:
3. Յանկ մը նամակներու:
4. Հաշուի տետրակներու պրակներ:
5. Լուսանկարներ:
6. Իզմիրի աղէտի մասին: (Ձեռագիր յաւելում՝ Բ. 949-971 Առաջնորդ Դեւոնդ Եպս. Դուրեանի տեղեկագիր, Oct. 13, 1922 Athens)
7. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը Մեծ Պատերազմի նահատակներու մասին:
8. Այլեւայլ թուղթեր, հաղորդագրութիւններ, ատենագրութիւնք:

Ծրար 4. /Թիւ. Գ. 11- Դ. 142/

1. Տեղեկագիր Տեղեկատու Դիւանի եւ հաշիւներ:
2. Հաշուի տետր մը:
3. Ֆրանսերէն տեղեկատուութիւններ:
4. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ նամակներ:
5. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:
6. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:

Ծրար 5. /Թիւ. Դ. 143 - Ե. 63/

1. Յանկեր Եղեռնի պատասխանատու Թուրքերու:
2. Վիճակագրութիւններ եւ տեղեկատուութիւններ:
3. Օրինակներ դաշնագիրներու եւ յիշատակագիրներու:
4. Նամակներ եւ «Հայկական խնդիր» յիշատակագիր: Պակաս. Դ. 673-675, Դ. 928.

Ծրար 6. /Թիւ. Ե. 64- Զ. 29/

1. Տեղեկատուութիւններ եւ յիշատակագրեր:
2. Նոթիսներ եւ տեղեկագրեր:
3. Նամակներ Տեղեկատու Դիւանին ուղղեալ. (Ձեռագիր յաւելում՝ Հեռագիրներ ջարդերու մասին):
4. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 7. /Թիւ. Զ. 30 - Է. 52/

1. Թուրք պաշտօնատարներու հաղորդագրութիւններ, /Լաւ է ըսել «Կառավարիչներու եւ հրամանատարներու միջեւ փոխանակուած ծածկագիր հեռագիրներ»/ (Ձեռագիր յաւելում՝ Ի - 714-889):
2. Կիլիկեան թղթածրար /Հայերէն նամակներ/:
3. Նամակներ Պօղոս Նուպարի եւ Նորատունկեանի:

4. Կիլիկեան թղթածրար /Ֆրանսերէն/:

5. Իզմիրի մասին թուղթեր:

Ծրար 8. /Թիւ Է. 53 - Ը. 14/

1. Զարդերու մասին /Էրզրում, Կիլիկիա, Քասթեմունի/:

2. Տեղեկագրութիւններ եւ վիճակագրութիւններ:

3. Թղթածրարներ Արեւելեան Թրակիոյ:

4. Ատենագրութիւններ «Համագումար ժողով»ի:

5. Ընդհանուր ծանօթութիւններ գաւառներու մասին:

6. Հայ-Յոյն հատուած «Ժողովի Ատենագրութիւնը»:

Ծրար 9. /Թիւ Ը. 15 - Ը. 940/

1. Յիշատակագրեր եւ տեղեկատուութիւններ Թուրքերու մասին:

2. Այլեւայլ նամակներ Պատրիարքարան ուղղեալ:

3. Յիշատակագիր մը «Հայկական Խնդրոյ» վրայ:

4. Տեղեկագրութիւն Մեծ Պատերազմի զոհերուն վրայ:

5. Յիշատակագրեր ջարդերու եւ տեղահանութեանց մասին:

6. Տեղեկագրեր օտարներու կողմէ:

7. Տեղեկագրեր Հայերու մասին /Տամատեան/:

8. Վանի մասին – Մուշեղ Եպս.ի, Թորգոմ Սրբազանի [Գուշակեան] եւ այլ թուղթեր:

9. Նամակներ /Ֆրանսերէն եւ Անգլերէն/:

10. Տեսակցութեանց արձանագրութիւններ: Պակաս, Ը. 300 – Ը. 329:

Ծրար 10. /Թիւ Ը. 941 - Ժ. 57/

1. Թէքէեանի թղթածրար /Ը. 941 – Թ. 293/:

2. Իթիհատ-Թերաքքը անդամներու մասին:

3. Զանազան նահանգներու Թուրք յանցաւորներու ցանկեր:

4. Տեղեկատուութիւններ Քէմալական պատուիրակութեան մասին:

5. Ատենագրութիւնք Համագալսին Խորհրդոյ:

6. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ: Պակաս, Թ. 306-Թ. 525

Ծրար 11. /Թիւ Ժ. 58 - Ժ. 982/

1. Տեղեկատուութիւններ 1920-ի:

2. Տեղեկագիրներ ջարդերու պատասխանատուներու մասին եւ Թրքական կառավարութեան կազմին շուրջը: (Չեռագիր յաւելում՝ Թրքական զինուորականներու հեռագիրներ ջարդի մասին Օսմաներէն, Ծրար 17):

3. Տեղեկատուութիւններ գաւառներէն եւ անոնց մասին:

4. Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ նամակներ:

5. Ծրար մը տեղեկագիրներ գաւառներու մասին: Պակաս, Ժ. 104

Ծրար 12. /Թիւ Ժ. 983 - Ը. 32/

1. Յանկ Թուրք պատասխանատուներու:

2. Նոյնի Հայերէնը:
3. Որբերու եւ այրիներու ազատութեան մասին: (Ձեռագիր յաւելում՝ The Narration of a Bulg. Lady Քղիէն 396-412):
4. «Անկախ Հայաստան» վերնագրով տետրակ մը:
5. Հայոց Պատմութեան հակիրճ տեսութիւն մը / 78 երես, Ֆրանսերէն:
6. Տեղեկագիրներ թուրք կառավարութեան պաշտօնեաներուն: (Ձեռագիր յաւելում՝ Գիրք ա. ա. 715-746, բ. 747-778, գ. 779-809, դ. 810-837: Նոյնը 2 տառ 30-154, Ծրար 7, Զարդի հեռագիրներ 2 30-154):
7. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 13. /Թիւ 1, 33 - Խ, 10/

1. Զանազան նամակներ:
2. Մաս մը ատենագրութիւն Ազգային Պատուիրակութեան:
3. Հայկական Խնդրի մասին /90 երես, Հայերէն/:
4. Նամակներ Ազգային Պատուիրակութեան:
5. Թուրքերու դէմ կատարուած դատավարութեանց շուրջ:
6. Գաւառներու ջարդերու մասին տեղեկագրութիւններ:
7. Նամակներ, տեղեկագրութիւններ:

Ծրար 14. /Թիւ Խ, 11 - Ծ, 42/

1. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ գաւառներէն /Հայերէն/:
2. Նամակներ ուղղեալ Կ. Պօլսոյ Եւրոպական պաշտօնատարներու:
3. Հայոց վիճակագրութեան եւ Յունաց դէմ ամբաստանութիւններ:
4. Նամակներ, տեղեկագիրներ, օտար պաշտօնատարներու հետ թղթակցութիւններ եւն:
5. Վիճակացոյցներ շորս թեմերու: (Ձեռագիր յաւելում՝ Kastamonu, Kütahya, Ակն, Արաբկիր, İzmid (քարտէզներով)
6. Ամասիոյ (ձեռագիր յաւելում՝ Խ 937) ջարդին (ձեռագիր յաւելում՝ 15.000) մասին. (Ձեռագիր յաւելում՝ Գէորգ Վրդ. Իբրանոսեան, Պատրիարքական Տեղապահ Ամասիոյ եւ Տօքթ. Բարունակ Օսկի, Ազգային Խորհուրդի անդամ). գաւառներու մասին նօթեր, տաճկերէն թուղթեր եւն:

Ծրար 15. /Թիւ Ծ, 43 - Կ, 41/

1. Յիշատակագիրներ /Հայ բանակին ձախողութիւնը/. շրջաբերական-փրփականտի յանձնախումբ:
2. Խատիսեանի տեսակցութիւնները:
3. Նամակներ Ֆրանսական կառավարութեան. Տեղեկագիր Հ. Հ. Պետ. դիմումներուն:
4. Ազգային Պատուիրակութեան նամակները եւ Խաղաղութեան ժողով:
5. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան «մէմուար»ը:
6. Հայ որբերու թղթածրար /Անգլերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն/:
7. Տեղեկագիրներ. տեղեկատուութիւններ օտարներէ ղրկուած տեղեկութիւններ. Անգլերէն եւ Ֆրանսերէն «մէմուար»:

8. Ամերիկեան թերթի ղրկուած տեղեկութիւններ:
9. Զարգերու մասին թուղթեր Ազգ. Դաշնակցութեան /Թուրք պատասխանատուներու շուրջ/:
10. Թուրք Միլիներու դատաւարութիւնը:
11. «Հայեր եւ Արեւմտեան Քաղաքակրթութիւն»։ 2 օրինակ եւ թրգմ. եւն:
12. Տեղեկատուութիւններ, նամակներ, եւն: Պակաս Ծ. 232

Ծրար 16. /Թիւ Կ. 42 - Հ. 117/

1. Թալաաթ փաշայի մասին:
2. Զարգերու պատասխանատուութեանց մասին:
3. Ամերիկեան թղթակցութիւններ եւ «մէմուար»ներ:
4. Հայոց կալուածներու մասին:
5. Թուրք պաշտօնատարներու կողմէ տեղեկագրութիւններ:
6. Օսմանեան Կայսրութեան Հայերու վիճակագրութիւնը:
7. Զարգերու մասին տեղեկութիւններ:
8. Վիճակագրական տախտակներ:
9. Գաւառներու վիճակին մասին, 1918-ի Զինադադարէն ետք: Պակաս, Կ 124, Կ. 146

Ծրար 17. /Թիւ Հ. 118 - Զ. 123/ (Ձեռագիր յաւելում՝ Հ 558-579, Գիրք ա.)

1. Տաճկերէն նամակներ:
2. Թալաաթ փաշայի մասին:
3. «Մէմօրանտա» Կիլիկիոյ եւ Հայկական տեղահանութեանց մասին:
4. Նամակներ եւ յիշատակագրութիւններ:
5. Համաձայնագրեր եւն:
6. Հինգ տետրակ հայատառ թրքերէն: (Ձեռագիր հավելում՝ հ. 558-578 Գիրք ա. Turk[ish]. Mil[itar]y commanders, valis etc. 579-625, Բ. 601-625, Գ. 626-647, Դ. և Ե (essay))
7. Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նամակները:
8. Ազգային «քօմիւնիքէ»:
9. Թղթածրար Աբր. Տէր Յակոբեանի: Պակաս, Հ. 124, Զ. 16

Ծրար 18. /Թիւ Զ. 124 - Ղ. 3/

1. Նամակներ Ազգ. Պատուիրակութեան:
2. Զանազան Յիշատակագիրներ եւ վիճակագրութիւններ:
3. «Լէ Սուֆրանս Արմենիէն է լ' ասսիսթանս»⁵⁶ /52 երես/:
4. Հայերէն թղթակցութիւններ զանազան գաւառներէ:
5. Հայկական ջարդերու շուրջ համաձայնական յայտարարութիւններ:
6. Տեղեկատու Դիւանին «գործի» (պատճէն - Լ. Ս.) տետրակի մասին:
7. Ֆրանսերէն տեղեկագրութիւններ:
8. «Կեսարիոյ Դէպքերը» տետրակ մը: Պակաս, Զ. 272, Զ. 777

⁵⁶ Թարգմանաբար՝ «Հայերի տառապանքները եւ նրանց ցուցաբերուած օժանդակութիւնը»:

Ծրար 19. /Թիւ Դ, 4-Ճ, 150/

1. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Տէր Յակոբեանի:
2. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Ազգ. Պատուիրակութեան:
3. Ռոտոսթոյէն նամակներ, Գերմանական գրեր:
4. Տեղեկագիրներ եւ յիշատակագրեր:
5. Ատենագրութիւն Համազգային ժողովոյ:
6. Ընդօրինակութեան տետրակ մը /1919-22/:

Ծրար 20. /Թիւ Ճ, 151 - Մ, 229/

1. Ընդօրինակութեան տետրակ /113 երես/; /1919 Մարտ, 12-1921 Յուն, 29/:
2. Ընդօրինակութեան տետրակ /79 երես/; /1912 Սեպտ, 4 - Նոյեմբեր 11/:
3. Ընդօրինակութեան տետրակ /386 երես/; /1913 Սեպտ, 4-1 Յունուար 1914/:
4. Ընդօրինակութեան տետրակ /153 երես/; /1913 Հոկտ, 29/:
5. Ընդօրինակութեան տետրակ /500 երես/; /1912 Հոկտ, - 1913 Սեպտ, 4/:

Ծրար 21. /Թիւ Մ, 230 - Յ, 18/

1. Տաճկերէն թուղթեր:
2. Տաճկերէն տետրակներ:
3. «Զեռագիր Նիւթեր» խորագրով տետրակ մը:
4. Արձանագրութեան 2 տետր խորհրդ, եւ Վարչ. Յանձնաժողովներու, 1913-էն:
5. Հաշուի տետրակ մը:
6. Հայերէն տեղեկագիրներ:
7. «Աբէրսիւ Ժէնէրալ Սիւր լէ Ֆինանս տէ Բրօվինս Արմենիէն»⁵⁷:
8. Ռուսերէն մի քանի գրութիւններ:
9. Ընդհանուր Քննիչներու մասին զանազան գրութիւններ:
10. Զանազան տեղեկագիրներ եւ նամակներ:
11. Տպագրեալ տետր մը եւ ուրիշներ, Բարենորոգմանց մասին:

Ծրար 22. /Թիւ Յ, 19 - Ն, 151/

1. Հայոց ջարդին թուրք պատասխանատուներու թղթածրարներ:
2. Տաճկերէն գրութիւններ:
3. Գաւառներու տնտեսական եւ քաղաքական վիճակին մասին վիճակագրութիւններ եւ տեղեկագիրներ:
4. Երկու Տաճկերէն տպեալ տետրակներ:
5. Գաւառներէն եկած տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւ խնդրագրեր:

Ծրար 23. /Թիւ Ն, 152 - Ն, 967/

1. Ազգային Պատրիարքարանի եւ Ազգային Պատուիրակութեան Բարենորոգմանց ծրագիրները եւ Դեսպանատանց հետ տեսակցութիւններ:
2. Բարենորոգմանց Ռուսական ծրագիր, նախագծեր եւ անոց մշակումը:

⁵⁷ Թարգմանաբար՝ «Ընդհանուր ակնարկ հայկական նահանգների ելեւտական վիճակի մասին»:

3. Բարենորոգմանց մասին Պօղոս Փաշայի թղթակցութիւններ, 1913-14:

4. Պօղոս Փաշայի նամակները: Պակաս. Ն. 423, Ն. 445

Ծրար 24. /Թիւ Ն. 968 - Շ. 789/

1. Արտասահմանեան նամակներ. Ս. Էջմիածին, Բեդերսպուրկ, Թիֆլիս, Պերլին, Վիեննա, Եգիպտոս, Ճափոն, Ռուսիա, Անգլիա, Աւստրալիա, Ամերիկա, Պուլկարիա, Փարիզ, Սելանիկ: Պատուիրակներու տեղեկագրեր:

2. Բարեկարգութեան ծրագրի պատճառաբանութիւն. Պատրաստութեան ատաղձը եւ նախնական ձեւերը:

3. Ապահովութեան Յանձնաժողովի տեղեկագիրը յարակից պաշտօնագիրներով:

Ծրար 25. /Թիւ Շ. 789 - Վերջ/

1. 46 հատ Տաճկերէն թերթեր, ամբաստանութիւն եւ դատաւարութիւն ջարդարներու դէմ:

2. 61 կտոր մեծ ու փոքր քառթեր:

3. 89 կտոր թերթերէ կտրօններ, յայտարարութիւններ եւ քարտէս:

4. Մէկ հեռագրական բառարան:

5. 33 լուսանկար Թուրքերէն վաւերագրերու:

6. Ծրար Հայոց անուններու:

Արխիւի աղբիւրագիտական եզակի արժէքը

Հայոց ցեղասպանութեան այս արխիւն իր ծաւալով եւ տարաբնոյթ վաւերագրերի ընդգրկումով անգնահատելի արժէք ունի 1912-1922 թթ. հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պատմաքաղաքական իրադարձութիւնների, օսմանեան եւ քէմալական իշխանութիւնների հայաջինջ քաղաքականութեան դեռեւս շրջանառութիւնից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկիւնից:

Բազմալեզու ձեռագիր եւ մեքենագիր (հայերէն, օսմաներէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաեւ հայատառ թուրքերէնով գրուած) այս հաւաքածոյի մի շարք վաւերագրերի հեղինակներն իրենց վերլուծութիւններով անդրադառնում են դեռեւս Ապտուհամիտեան ժամանակաշրջանից ի վեր հայերի հանդէպ իրագործուած բռնաճնշումներին եւ կոտորածներին՝ յաճախ կատարելով պատմական անդրադարձ հայ ժողովրդի պատմութեանը: Մի շարք վաւերագրեր հաղորդում են Առաջին Աշխարհամարտից առաջ եւ յետոյ վիճակագրական տեղեկութիւններ հայերի մասին: Բազմաթիւ վաւերագրեր եւ արձանագրութիւններ ներկայացնում են Հայակական հարցն իր զարգացման ընթացքով, ինչպէս նաեւ 1912-1914 թթ. եւ 1918-1922 թթ. միջազգային ատեաններում հայկական պատուիրակութիւնների ծաւալած աշխատանքները:

Արխիւում են պահուում ժամանակի հայ պաշտօնական, հասարակական-քաղաքական եւ հոգեւոր յայտնի գործիչների, առանձին անհատների տեղեկագրերը, դիմումները, նամակներն ու ծանուցումները, հեռագրերը՝ ուղղուած Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Յովհաննէս Արք. Արշարունուն եւ Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանին, ինչպէս նաեւ պատրիարքարանի տեղեկագրերն ու ծանուցումները օսմանեան իշխանութիւններին: Արխիւում են գետեղուած Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցի հայկա-

կան նահանգներում բարենորոգումներին վերաբերող նամակագրությունը՝ ռուսական կառավարության եւ Կովկասի փոխարքայության միջեւ:

Ժամանակաշրջանի միջազգային ատեաններում Հայկական հարցի տարբեր հանգրուաններն ուսումնասիրելու առումով կարեւոր մանրամասներ են պարունակում Յովհաննէս Արք. Արշարունու, Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի, Սահակ կաթողիկոս Խապայեանի, Պօղոս Նուպար փաշայի, Գաբրիէլ Նորատունկեանի, Միհրան Տամատեանի, Արամ Անտոնեանի, Աւետիս Ահարոնեանի, Ալեքսանդր Խատիսեանի եւ այլոց տեղեկագրերն ու նամակները, հեռագրերը՝ ուղղուած նաեւ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի կառավարություններին ու հասարակական կազմակերպություններին, Կ. Պոլսում Դաշնակից պետությունների դեսպանություններին, Բարձր յանձնակատարներին, Փարիզի վեհաժողովին, մի շարք համաժողովներին, Ազգերի լիգային, «Հայասիրաց ընկերություններին» եւ այլն: Առկայ են նաեւ Հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիւ յուշագրեր, զեկոյցներ, վիճակացոյցներ: Բազմաթիւ էջեր ներկայացնում են Սելրի պայմանագրին, Հայաստանի մանդատին, Կիլիկիայի ճակատագրին, Հայ-Յունական յարաբերություններին եւ «Ազգային օջախի» կազմութեանն առնչուող հարցեր:

Արխիւում են պահուում որբերի, բռնի իսլամացուած, թուրքերի եւ այլ մուսուլմանների մօտ արգելափակուած կանանց ու երեխաների վիճակագրությունը, անուանացանկերը, նրանց փրկութեան պատմություններն ու պատրիարքարանի եւ այլ անհատների՝ այդ ուղղութեամբ կատարած հսկայածաւալ աշխատանքների, «Ձեզոք տան» գործունէությունը ներկայացնող բացառիկ նիւթեր: Մի շարք վաւերագրեր լուսաբանում են «Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի» (Near East Relief) եւ այլ բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքները:

1919-1922 թթ. Կ. Պոլսի հասարակական-քաղաքական եւ հոգեւոր կեանքի իրողությունները, այդ շրջանում գաւառների եւ Կիլիկիայի կացությունը գրեթէ ամենօրեայ պարբերականութեամբ ներկայացնում են Համազգային խորհրդի նիստերի ատենագրությունները (արձանագրություն): Այդ նիստերում ընթերցուած ու քննարկուած շատ տեղեկագրեր, նամակներ ու հեռագրեր մաս են կազմում այս հաւաքածոի:

Երուսաղէմի Պատրիարքարանում հանգրուանած այս արխիւում արժէքաւոր են առաջնորդարաններից եկած նամակները, որոնք մանրամասնում են հայերի զանգուածային կոտորածները, բռնազաւթը, ունեզրկումն ու բնաջնջումը եւ առեւանգումը, Կիլիկիայում ֆրանսիացիների ու անգլիացիների իրականացրած գործողությունները, թուրքական կանոնաւոր զօրքի եւ չէթէների⁵⁸ ոճրագործությունը: Արխիւում հաւաքուել են նաեւ հայ ժողովրդի հանդէպ իրագործուած յանցագործությունները փաստող դատական հայցադիմումներ՝ ուղղուած Օսմանեան կայսրութեան Արդարադատութեան եւ դաւանանքների ու Ներքին գործերի նախարարություններին: Պահուում են նաեւ դրանց յետադարձ պատասխանները՝ պաշտօնական համարակալումներով: Վաւերագրերը հաղորդում են նաեւ Հայոց ցեղասպանութեան ականատեսների վկայությունները:

«Տեղեկատու դիւանը» ձեռք է բերել նաեւ օսմանեան դատարաններում մեղադրուող կողմի թղթածրարները եւ դատական նիւթերը: Դիւանի անդամներն իրաւունք են

⁵⁸ **Չէթէ** – ոչ կանոնաւոր զինուած խումբ, հրոսակախումբ, աւազակախումբ: Ունի նաեւ աշխարհագոր իմաստը: Տուեալ ժամանակաշրջանում օգտագործուել է ընդհանրապէս զինուած, բայց կանոնաւոր զօրի մաս չկազմող խումբը բնորոշելիս:

ունեցել պատճենել եւ ձեռք բերել դատարանի փաստաթղթերը՝ հաւաքելով շատ կարեւոր վաւերագրեր: «Թուրք Պատերազմական Ատեանի վարած դատավարութեանց ընթացքին 1919-1921, Հայեր իրաւական կողմէին Ատեանի առջեւ եւ այս իսկ հանգամանքով իրաւունք ունէին թուրք վաւերագրերէն պաշտօնապէս վաւերացուած պատճեններ եւ օրինակներ ունենալու»⁵⁹: Արխիւի թղթածրարները հիմնաւոր ապացոյցներ ու փաստեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր յանցագործների վերաբերեալ: Հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն եւ օսմաներէն բազմաթիւ անուանացանկեր եւ գործեր ներկայացնում են տեղեկութիւններ թուրք ռճրագործների մասին: Տրուում են նրանց անուն-ազգանունները, զբաղեցրած պաշտօնը, յանցանքի տեսակը: Արխիւում կան նաեւ այդ բնոյթի վաւերագրեր: Տարբեր թղթածրարներում տեղ են գտել Հայոց ցեղասպանութեանն ու Հայկական հարցին առնչուող տուեալ ժամանակաշրջանի պարբերականներից էջեր, առանձին կտրուած թերթօններ՝ տարբեր լեզուներով:

Մի շարք վաւերագրեր արտացոլում են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ յարաբերութիւններ հաստատելու եւ Հայաստանի սովեալներին օգնութիւն ցուցաբերելու գործողութիւնները: Այսպիսով արխիւի իւրաքանչիւր վաւերագիր եզակի արժէք ունի:

Ամփոփելով, նշենք՝ «Տեղեկատու դիւանը», հաւաքելով մեծածաւալ այս արխիւը, վստահ էր, որ մի օր արդարադատութիւնը յաղթելու է եւ պատժուելու են Հայոց ցեղասպանութիւնն իրագործած յանցագործները: Հայոց ցեղասպանութիւնը կատարուած իրողութիւն է, սակայն թուրքական պետական ժխտողական քաղաքականութիւնը, որին լծուած է նաեւ թուրքական պատմագիտութիւնը, մի շարք օտար այլ հեղինակներ, աշխատում է ամէն օր՝ անխափան եւ անվրէպ՝ կիրառելով նաեւ աւելի «ճկուն» մեթոտներ, դիմելով հնարաւոր ու անհնար միջոցների՝ ժխտելու Հայոց ցեղասպանութիւնը:

Այսօր համայն հայութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան առջեւ ծառացած ճակատագրական զարգացումների արմատները համակողմանիօրէն լուսաբանուած են այս արխիւում պահուող բազմաթիւ էջերում: Արխիւի վաւերագրերն արտացոլում են մեծ տէրութիւնների եւ Օսմանեան կայսրութեան ու քէմալական Թուրքիայի միջեւ ռազմաքաղաքական գործողութիւնների յորձանուտում յայտնուած հայութեան վիճակը: Այսօր եւս տարածաշրջանում չեն փոխուել հակամարտող ուժերը եւ նրանց շահերն ու քաղաքական նպատակները: Հետեւաբար այս բացառիկ արխիւը կարող է նաեւ ուղեցոյց դառնալ ներկայ իրավիճակը ճիշդ գնահատելու համար: Այն ամբողջութեամբ Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան անհերքելի ու անգնահատելի վկայարան է:

(Շարունակելի)

ԼՈՒՍԻՆԷ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազօտութիւնների ինստիտուտի հայ օսմանական առնչութիւնների բաժնի վարիչ, բան. գիտ. թեկնածու

⁵⁹ Գրիկեր, նշ. աշխ., էջ 71: